

Sevinç Çokum'un Romanlarında Kırım ve Balkan Türkleri*

DİLBER TAHİROĞLU*

"Mahzun hudutların ötesinden akan sular" (Yahya Kemal Beyatlı)

Öz

İnsanlık tarihi boyunca insan, varlığını sürdürmek için birtakım savaşlar vermiştir. Zaman zaman bu savaşlar amacını aşmış tamamen karşı tarafa üstünlük sağlama, üzerinde yaşadığı toprakları genişletme ya da sadece kendine bağlı bulunduğu millete veya milletlere güç gösterisi yapmaya varmıştır. Tabii ki bu savaşlar beraberinde birçok olumsuzluklar da getirmiştir. Çokum, bu olumsuzluklara kayıtsız kalamayan sanatçılardan biridir. Sevinç Çokum'un *Bizim Diyar* (1978), *Hilal Görününce* (1984), *Gözyaşı Çeşmesi* (2016) adlı romanları sırasıyla Balkan Savaşları (1912-1913), Balkanların Osmanlı Devleti'nden kopuş süreci ve bu süreçte Balkanlar'da yaşayan Türklerin maruz kaldıkları işkence ve zulümleri gözler önüne sermiştir. *Hilal Görününce*'de Kırım'da yaşayan Türklere yapılan tehditler, bu tehditlerin beraberinde getirdiği endişe ve korku, neticede de Kırım Savaşı'nın (1853-1856) Kırım'daki Türkler üzerindeki etkisi, burada yaşayan Türklerin dayanışmaları; vatan, millet sevgileri; Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları, Osmanlı Devleti'ne ümit bağlayışları yine bir Türk ailesi çevresinde ele alınmıştır. *Gözyaşı Çeşmesi*'nde de Kırım tarihi ve Kırım Giray Han'ın topraklarını koruma mücadelesi etkileyici bir aşk etrafında okuyucuya sunulmuştur. Bu çalışmayla bahsi geçen romanlar üzerinden dış Türklerin ana toprakları için verdikleri mücadeleler, topraklarından kopuşları, bu kopuşun beraberinde getirdiği zorluklar, acılar ve endişelerin yansımaları işlenmiştir.

Anahtar sözcükler: Sevinç Çokum, "Bizim Diyar", "Hilal Görününce", "Gözyaşı Çeşmesi", dış Türkler

CRIMEAN AND BALKAN TURKS IN SEVINÇ ÇOKUM'S NOVELS

Abstract

Throughout human history, humans have fought several wars to maintain their existence. From time to time, these wars have gone beyond their aim and reached the point of gaining superiority to the other side, expanding the lands on which they live, or simply making a show of strength to the nation or nations they find loyal to themselves. Of course, these wars have brought many problems with them. Çokum is one of those artists who cannot remain indifferent to these negativities. The novels of Sevinç Çokum, *Bizim Diyar* (1978), *Hilal Görününce* (1984) and *Gözyaşı Çeşmesi* (2016), respectively revealed the Balkan Wars (1912-1913), the process of separation of the Balkans from the Ottoman Empire, and the torture and persecution the Turks were subjected to in the Balkans. In *Hilal Görününce*, threats made to the Turks living in Crimea, the anxiety and fear brought about by these threats, as a result, the effect of the Crimean War (1853-1856) on the Turks in Crimea, the solidarity of the Turks living here, their patriotism, their devotion to the Ottoman State and their hope for the Ottoman State were also

* Bu çalışma, VII. Uluslararası TDA Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilerek makaleye dönüştürülmüş şekli olup "Sevinç Çokum Üzerine Bir Araştırma (Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserleri)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* Niğde Ömer Halisdemir Ün. SBE TDE doktora programı, dilbertahiroglu@hotmail.com, orcid: 0000-0002-6314179
Gönderim tarihi: 13.10.2021 Kabul Tarihi: 23.12.2021

discussed in the context of a Turkish family. In *Gözyaşı Çeşmesi*, the history of Crimea and the struggle to protect the lands of the Crimean Giray Khan are presented to the reader around an impressive love. In this study, the struggles of the foreign Turks for their homeland, their separation from their lands, the difficulties brought by this separation, the reflections of the pain and anxieties are discussed through the mentioned novels.

Keywords: Sevinç Çokum, "Bizim Diyar", "Hilal Görününce", "Gözyaşı Çeşmesi", Turks living abroad

GİRİŞ

Sevinç Çokum'un romanları, "konusunu günlük hayattan / bugünün sorunlarından alan romanlar ve konusunu tarihten alan romanlar" olmak üzere iki ana başlık altında incelenebilir. Bu çalışmanın temelini oluşturan ve konusunu tarihten alan Sevinç Çokum'un Misak-ı Millî sınırları dışında kalan "Dış Türkler" sorunu oluşturmaktadır. Konunun netlik kazanması için öncelikle "tarihî roman" kavramının ne olduğu hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır: Tarihî roman: Tarihî roman geçmişte belirli bir zaman diliminde olup bitmiş olayların, yaşantıların, belirgin dönemlerin, önemli kişilerin hayat hikâyelerinin, tarihî gerçekliğe bağlı kalınarak, romancı muhayyilesinde zenginleştirilip yeniden üretildiği metindir. Tarihî romanda olaylar ve kişiler tarihten alınır, ancak bunlar olduğu gibi nakledilmek yerine belirli bir amaca göre yeniden düzenlenir, canlı yaşantı sahnesine dönüştürülerek sunulur (Çetin, 2011, s. 220).

Tarihî romanın ne olduğu ve ne olması gerektiği ile ilgili Sevinç Çokum'un da yorumu dikkat çekicidir: Tarih romanının da her şeyden önce roman olması gerektiğine ve bunun da insan gerçeğinin dile getirilmesiyle olabileceğine inanmış bir yazar (Aytaç, 2016, s. 331). Çokum'un kendi yorumundan da anlaşıldığı üzere romanda yaşanmışlığın yer alması, bunun yanında kurmaca olması ve bu kurgunun da kısmen gerçekliğe dayanması tarihî romanlar için izlenilen yoldur.

Yukarıdaki tanım göz önünde bulundurularak dış Türkler meselesinin temelini oluşturduğu Sevinç Çokum'un *Bizim Diyar* (1978)¹, *Hilal Görününce* (1984)², *Gözyaşı Çeşmesi* (2016)³ adlı eserleri de bu kategoride ele alınıp değerlendirilebilecek eserlerdir. Çünkü bu eserlerin hepsinde yazar, dış Türklerin durumunu anlatırken bir taraftan da tarihî gerçekliği de göz ardı etmez. Ramazan Korkmaz'ın şu ifadeleri de bu kanyı destekler niteliktedir: Tarihsel romanlarında dış Türklerin kimliklerini ve kültürlerini korumak için yaptıkları mücadeleleri onların renkli dünyalarını insancıl ve ulusçu bakış açısından dile getirir (Korkmaz, 2016, s. 509).

Bu çalışma kapsamında incelenmeye dâhil edilen eserlerin tarihî boyutunun anlaşılması için Kırım Türkleri, Balkan Savaşları, Balkanlarda verilen mücadeleler ve bunların neticeleri hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

¹ Bu çalışmada *Bizim Diyar* romanının Kapı yayınlarından çıkan 2018 tarihli baskısı esas alınmıştır. Çalışmada gösterilen sayfa numaraları bu baskıya aittir.

² Bu çalışmada *Hilal Görününce* romanının Kapı yayınlarından çıkan 2017 tarihli baskısı esas alınmıştır. Çalışmada gösterilen sayfa numaraları bu baskıya aittir.

³ Bu çalışmada *Gözyaşı Çeşmesi* romanının Kapı yayınlarından çıkan 2016 tarihli baskısı esas alınmıştır. Çalışmada gösterilen sayfa numaraları bu baskıya aittir.

19. yüzyılda milliyetçilik duygularının kabarması üzerine Osmanlı Devleti'nin bünyesinde barınan bazı topluluklar -Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ- Osmanlı Devleti'ni zayıf bulup ona karşı askerî hazırlıklara girişmişlerdir. Yıllarca beraber yaşadıkları, düğünleri - davetleri birlikte geçen bu milletler artık Türklere karşı tavır koyup Avrupa'nın da desteği ile elbette Çarlık Rusya'nın himayesinde Balkanları paylaşmak için anlaşmışlardır. Balkan

Sevinç Çokum

ülkelerinin Berlin Antlaşması'na dayanarak ileri sürdükleri bazı isteklerinin kabul edilmemesi ve ittihatçıların acemilikleri, bu devletlerle bir an önce savaşa girişmek istemeleri, beraberinde savaşlarla birlikte art arda felaketlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin beklemediği bir anda, yıllarca beslediği kargalar tarafından gözlerinin oyulması, neredeyse Balkanlardan tamamen çekilmesine yol açmıştır. Osmanlı üzerinde tarif edilmez yıpranmalara, sarsıntılara sebep olan Balkan Savaşı (1912-1913), Üsküp'te, Rumeli'de, Selanik'te yaşayan insanların evlerini, bağ - bahçelerini, ölmüşlerini hemen bütün geçmişlerini arkalarında bırakıp göç etmelerine sebep olmuştur:

Balkan Savaşları, bir yönüyle Balkan milletlerinin bağımsızlaşma ve toprak paylaşımı savaşı iken, bir yönüyle de Türk-İslam dünyası üzerine eskiden beri devam edegelen haçlı seferlerinden biri idi. Hristiyanlık adına İslam'ın yok edilmesi davasıydı. Bu savaşlar büyük felaketler doğurmuş, yüzbinlerce Müslüman Türk katliama, soykırımına uğramış, katliamdan kurtulabilenler İstanbul'a, Anadolu'ya göç etmişler, pek çoğu da göç yolunda telef olmuşlardır (Çetişli ve diğerleri, 2007, s. 83).

Müslümanlara yapılan bu katliam, yıkılmış - yakılmış hatta ahır hâline getirilmiş camilerin durumu, göç yolunda tecavüze uğrayanlar, öldürülen kadın ve çocuklar, İstanbul'a, Anadolu'ya geldikten sonra yaşanan zorluklar ve bunların izleri birçok yazarın eserine konu olmuştur. Bu eserlerden bazıları; Halide Edip Adıvar, *Mevud Hüküm* (1917); Yakup Kadri, *Hüküm Gecesi* (1927); Samiha Ayverdi, *Mesihpaşa İmamı* (1948); Yılmaz Gürbüz, *Balkan Acısı* (1975); Mehmet Türker, *Bozgun Zamanı* (2006); İsmail Bilgin, *Elveda Balkanlar* (2007)'dir. Sevinç Çokum'un *Bizim Diyar* adlı eseri de bu eserler arasında sayılabilir.

Geçmiş ile bağları sıkı olan Sevinç Çokum, geçmişin izlerini eserlerinde bugünü aydınlatacak bir ışık olarak işlemiştir. Sevinç Çokum, *Bizim Diyar*, *Hilal Görününce*, *Gözyaşı Çeşmesi* adlı eserlerinde Kırım Savaşı (1853-1856) ve Balkan Harbi (1912-1913) yüzünden yaşanmışlıklarını terk etmek zorunda kalan ailelerin dramlarını gözler önüne sermiştir. Çokum, *Hilal Görününce ve Gözyaşı Çeşmesi* adlı romanlarında ise Kırım Türklerinin dramlarını anlatmıştır. Her iki eserin ana temasını Kırım Türklerinin çektiği acılar oluşturmaktadır. Bu sebeple yakın tarihte Rumeli ve Kırım Türklerinin yaşadıkları dramları kısaca hatırlamak faydalı olacaktır:

Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Rumeli topraklarının neredeyse tamamını kaybetmiştir. Bu savaş sonunda Rumeli topraklarından âdeta göçmenlerin İstanbul'a aktığı herkesin malumudur. Buna benzer acıları Kırım Türkleri de yaşamışlardır. Hatta Kırım Tatarları Osmanlı Devleti'ne, Türkiye'ye göç eden en kalabalık topluluklardandır. Kırım Harbi olarak anılan Osmanlı Rus Savaşı (1853 - 1856), sadece Osmanlı Devleti'nin değil, Avrupa tarihinin de dönüm noktalarındandır. 1853 - 1856 yılları arasında Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu, Fransa ve İngiltere'nin müttefik olup savaştığı Kırım Harbi, Kırım'ı ilhak edip halkını soykırıma uğratarak ve sürgün ederek içini boşaltan siyasi güçlerin iktidarlarının da yok olup gittiği bir savaştır.

Bu kısa bilgilerden hareketle denilebilir ki Sevinç Çokum'un eserlerinde tarihî olaylar, dış Türkler, göç dikkat çeken temalardandır ve ayrıca eserlerinin içine girildiğinde dış Türkler meselesinin içselleştirildiği ve kayıtsız kalınmayan bir tema olduğu görülmektedir. Atıf Akgün'ün de ifade ettiği gibi "Yakın dönem Türk edebiyatında Balkanlardan Anadolu'ya yapılan göçler ağırlıklı olmakla birlikte Kırım sürgününde Anadolu'ya göç eden Tatar Türkleri'nin hikâyesi, Kafkasya'dan Anadolu'ya göçen Kafkas halklarının benzer hikâyeleri de çeşitli romanlara konu olmuştur." (Akgün, 2015: 75). Bu romanlardan bazıları da Sevinç Çokum'un *Bizim Diyar*, *Hilal Görününce* ve *Gözyaşı Çeşmesi* romanlarıdır. Bu bağlamda bahsi edilen romanlarda Balkan - Kırım Türklerinin dramları ve acılarını yazar ne şekilde ele almıştır ve hangi hususlar üzerinde durmuştur? Aşağıda bu noktalar üzerinde durulacaktır.

1. BALKAN SAVAŞI; GÖÇLERİ VE FELAKETLERİNİN ROMANI *BİZİM DİYAR*

Osmanlı Devleti'nin gücünü kaybetmesi sonucunda topraklarının paylaşılmasının hikâyesi olan *Bizim Diyar* romanının vakası şöyle özetlenebilir: Usturumca'nın varlıklı ve köklü bir ailesi olan Ali Bey ve ailesi Rumeli topraklarında birçok hizmette bulunmuş herkes tarafından saygınlık kazanmış bir ailedir. Osmanlı'nın hâkimiyet sürdüğü yıllarda Türk, Bulgar, Sırp, Yunan birlik, beraberlik ve barış içinde yaşarken daha sonra bu milletler, Osmanlı Devleti'ne karşı bir olup ayaklanırlar. Çocukluk hayali asker olmak olan Ali Bey'in oğlu Rıfat, büyümüş asker olmuş sevdiği Zeynep'e kavuşmayı geciktirme pahasına cepheden cepheye koşar. Rıfat'ın küçükken kaydolmak için gittiği askerî okulda yolda dinlenmek için kapısından girdikleri kilisede karşılaştığı çocuk Mihail, ileride karşısına nefret dolu bir Bulgar çeteci olarak çıkacak, babası Ali Bey'in de katili olacaktır. Mihail gibi çetecilere karşı büyük mücadeleler veren Rıfat, mücadelenin karşılığını hiç hak etmediği bir şekilde alır. Osmanlılar ve İttihatçılar olmak üzere ikiye ayrılan ev halkı, birçok acıya beraber şahit olur. Osmanlı Devleti gücünü yitirdikçe Ali Bey'in eşi Gülsüm Ana, sofrasına buyur edecek kimse bulamaz. Konağın şatafatlı günleri gibi huzuru da eski günlerde kalmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı için büyük çabalar sarf eden Rıfat, sonuçta amacına ulaşır. Ancak Meşrutiyet umulanı getirmez. Usturumca'ya giren Bulgarların, Ali Bey'i öldürmeleri üzerine Gülsüm Ana, kızlarını ve camiye sığınan diğer kadınları da yanına alıp Selanik'e göç eder. Göç sırasında birçok ölüm gerçekleşir. Rıfat'ın eşi Zeynep, çeteciler tarafından kaçırılır, Zeynep'in babası üzüntüden ölür. Birçok zorluk çeken ve Rıfat için bir yol gösterici olan dayısı Haşım, İstanbul'a gitmek için vapur beklediği sırada öldürülür. Neticede İstanbul'da Gülsüm Ana'nın

ölüm acısı yaşanır. İstanbul'a geldiklerinde oğulları Rıfat ve damatları Ethem'in izini kaybeden aile, Rıfat'ın tifodan öldüğünden Ethem'in ise İstanbul'da bulunduğundan haberleri yoktur.

Bu şekilde sona eren roman, Osmanlı Devleti'nin çöküş yıllarını, kaybedilen Rumeli'yi, Rumeli'de yaşanan dramları, mecburî göçü trajik bir şekilde ortaya koymaktadır. *Bizim Diyar*'da roman kahramanlarının günlük hayatlarında yaşanan birtakım değişim ve durumlar okuyucuya yaşadıkları olumsuzlukları yansıtması bakımından önemlidir. Bu değişim ve durumları aşağıda vererek özellikle Selanik'te, Üsküp'te ve bütün Rumeli'de yaşayan Türklerin acı tecrübeleri eserden örneklerle ortaya konacaktır.

Olaylar baş göstermeden önce sık sık davetler, yemekler veren Gülsüm Ana, bu yemeklere, davetlere bütün komşularını çağırır. Çünkü Gülsüm Ana, paylaştıkça çoğalacağına inanır. Ancak zamanla Slavların Osmanlı'ya karşı birlik planları yapmalarının ardından Gülsüm Ana'nın davetlerine bu komşulardan artık kimsenin icabet etmediği görülür. Bir ailenin komşuları ile aralarına giren bozukluk, milletler arasında da olmuş ve artık birliğin yerini düşmanlık almıştır:

(...) Kuzular kesilmelidir, baklavalara açılmalıdır. Çağırın Sırp karılarını. Yorgo'nun kızları da gelsin Ulah karıları domuz çiftliklerini bırakıp gelsinler. Büyük çayırımızda toplaşalım. Yenilip içilsin. Birlik olalım...

(...) Ama Sırp kadınları gelmemişlerdi. Yorgo'nun kızları da... Komşulardan bir kısmı, "Kadın başımıza ne işimiz var kır yerlerinde?" deyip çekinmişlerdi. Gülsüm Hanım yine umutla yola bakıyordu... (BD, 2018, s. 116).

Ali Bey'in evi olsun, diğer komşu evler olsun her zaman kapıları birbirlerine açıkken, komşu evler birbirinin evine girip çıkarken yapılan baskınların verdiği korkuyla kapılar kapanmaya başlar. Artık evlerin içinde korku, herkesi ağırlayan, yemenin içmenin eksik olmadığı evlerde komşular birbirine düşman olmuş vaziyettedir. Ancak yine de bu düşmanla geçmişin verdiği yakınlığın bağı bir türlü koparılamamaktadır ve bu bağ koparılmadıkça yapılanların verdiği üzüntü daha da artmaktadır:

(...) Eskiden şu kapı kitlenir miydi? Anamdan duyduğuma göre nicedir dış kapıların demir kolları indirilmiştir. Burada hissedilmez mi devletin zayıflığı? İç içe bunca yıl bir arada yaşanmıştır. Lakin bir türlü kopamazsınız; hâlâ şu Yorgo'ya selam verirsiniz (BD, 2018, s. 114).

Her şeye rağmen Allah'ın selamının esirgenemeyeceğini ve bunların hâlâ tatlılıkla yola getirilebileceğini düşünen Ali Bey ailesinin, bu düşüncesi aslında acı bir gerçeği ortaya çıkarmaktadır. Bu savaş yeni bir plan değildir, bu topraklara sahip olmak için yıllar önceden hesaplar yapılmış, çoluk çocuk, kadın ihtiyar herkes bu düşüncüyü kalplerinde yeşertmiş, yıllar geçtikçe de bunu büyütmişlerdir. Bu onlar için öyle bir dava hâline gelmiş ki Mihail gibi anne babasız kalmış çocuklar, kiliselerin yetimhanelerinde Müslümanlara karşı kin ve nefret ile büyütülerek birer çeteci olarak yetiştirilmişlerdir. Küçüklüğünden itibaren Kilise tarafından anne babasının Müslümanlar tarafından öldürüldüğüne inandırılan Mihail, çocukluğunda Nadya Ana kendisine anne babasının aslında Müslümanlar tarafından değil, Bulgar çeteciler tarafından öldürüldüğü söylene de *ağaç yaşken eğilir* atasözü misali Mihail'in düşünceleri üzerinde Nadya Ana'nın değil, Rahip Hristo ve öğretmen Petrev'in etkisi galip gelecektir. Neticede Mihail, tam da istenildiği gibi kendi anne babasının ölümüne sebep olan Bulgar çetecilerden biri olur:

Kimler mi? Dilim varmaz bunu söylemeye. Lakin bilmelisin Mihail. Bilmelisin. Malınızı yağma edenler, seni yetim bırakanlar bizdendir. Nasıl küsmesin Nadya Ana güne, ışığa, yeşile. Çünkü bir zamanlar benim kapıma da zorbalara dayanmıştır
(...)

"Nasıl olur Nadya Ana? " diye haykırdı. "Bir Bulgar kendinden birini nasıl öldürebilir?"
(BD, 2018, s. 40).

Ali Bey sıkı bir Abdülhamid taraftarı iken, sık sık karşı karşıya geldiği kayınbiraderi Haşım dayı ise İttihatçıdır ve Ali Bey'in çocukları üzerinde -özellikle Rıfat ve Kerim'e- babalarının düşüncelerinden ziyade aynı zamanda bir şair olan dayılarının düşünceleri etkili olur. Küçüklüğünden beri dayısını seven ve kendisine tahta bir kılıç yaptığı için dayısına bağlılığı daha da artmış olan Rıfat, dayısının her zaman yanlarında kalıp her an kendisine hürriyeti anlatmasını ister. Dayısının kendisine yaptığı kılıçla oynarken komşu çocuğu Ömer ile arasında geçen diyalogda Rıfat'ın büyüdüğünde askerî mektebe gideceğini söylemesi üzerine, Ömer'in de ileri de memur hatta sadrazam olabileceğini söylemesi ile Rıfat'ın kılıcının ucunu Ömer'e doğru çevirerek:

"-Yavaş bre Arnavut!" dedi. "Sadrazamlık sana mı kalmıştır?"

Ömer'in yüzü gölgelendi, boynunu bir yana eğdi.

"Beni niye aşağı görürsün? Hepimiz Müslüman'ız. Ayrılığı gayrılığı senin içine kim kodu Rıfat?"

"Sus hele! dedi. "Haddini bil. Sadrazamlık senden önce bana düşer. Bu, senin düşüneceğin iş değil. Diklenip, böbürlenip dolaşırsınız ortalarda. Size rütbe verdik, beylik verdik, şimdi bize yukardan bakmaktasınız" (BD, 2018, s. 10-11)

Yukarıdaki diyaloga tanık olan Ali Bey'in Rıfat'a kızması sonunda Rıfat'ın arkadaşımıdır. Lakin kardeşim değildir efendim demesi üzerine cezalandırılıp bir odaya kilitlemesi, Rıfat'ın uzaklara gidip hürriyeti düşlemesi ilerleyen sayfalarda hürriyet uğruna yapacaklarını âdeta önceden haber verir gibidir. Rıfat'ın çocukken ileri sürdüğü için cezalandırıldığı kardeşlik kavgası yıllar sonra Ali Bey'e hiç ummadığı gerçekleri tokat gibi suratında hissettirecektir.

Kendi diyarları olan bir memleketten kopuşun verdiği bütün acıları tecrübe edinen Rumeli halkı, yolların kesildiğini, şehirde havagazı depolarının havaya uçtuğunu, köylerde dumanın alevin eksik olmadığını, çetecilerin onlara kadın, çocuk, yaşlı demeden akla gelebilecek her türlü zararı verdiklerini hiçbir zaman unutamayacaklardır. Bunun verdiği korku, telaş ve cesaretle kadınların da artık ellerinden geleni yapmaları gerektiğini düşünmeleri bir zamanlar her şeyleriyle ait oldukları öz topraklarından şimdi kurtulacak bir yol aramaları, içinde buldukları cehennemden geçici bir durum değil gerçeğin kendisi olduğunu onlara gösterir. Kadınların her sorununa yetişen Gülsüm Ana'nın, buna da çare olabileceğini düşünen kadınlar, farkında olmadan Gülsüm Ana'nın sırtına büyük bir yük yüklerler. Çünkü bu ne bir evlilik ne bir düğün ne de bir davettir. Gülsüm Ana da en az onlar kadar korku ve çaresizlik içindedir. Bunun için kadınları sakinleştiren Gülsüm Ana, bunu yaparken kendisini bekleyen sorumluluğun büyüklüğünün henüz farkında değildir:

"Dağlar sarılmış, kuş uçmazmış yollarda. Böyle elimiz kolumuz bağlı oturmakla ne elde edilir? Daha ne beklenir efendim?"

"A kızım bunu sen mi düşünürsün? Eşkıyanın ettiklerini zabıtlarımız düşünsün. Sultanımız efendimiz düşünsün" (BD, 2018, s. 84).

Yakılan yıkılan köyleri, zulme uğrayan köylülerin istihdamını sağlamak için köylere giden zabıtlar, Bulgar köylülerin, Bulgar çetecilerden zarar gördükleri hâlde Türk zabıtlara yardım etmediklerini görürler. Çünkü hepsinin bir gayesi vardır ve bu gayeyi hayata geçirmenin zamanı gelmiştir: Bir zamanlar köyün asıl sahibi olan Türklerden kurtulup bu insanların topraklarına, bağlarına bahçelerine, evlerine kısacası hayatlarına sahip olmak:

(...) Konuşmaz bunlar. "Niye bize yardımcı olmazsınız?" diye sorulduğunda başlarını eğip dururlar. Ancak bir ikisi yardım etmiştir. Onlar da çetecilerin zulmüne ve belaya uğrayanlardır. Bezenlerdir. Birliklerimiz dört bir yanda, çetecinin peşindedir. Yine de beli bükülmez bunların. Ot gibi yerden biterler. Bulgar köylüsü malından olsa, yakamıza yapışır. "Bu nasıl hükümettir, bu nasıl candarmadır, askerdir ki bizi koruyamaz!" der. Kalkıp bir baskın yapsak üç beş çeteci yakalasalak, "Türklerden zulüm görüyoruz, kardeşimiz götürüldü, babamız götürüldü," diye feryad ederler. İşte bunları düşünmekteyim yüzbaşım (BD, 2018, s. 96-97).

Köylerin asıl sahibi olan Türkler, yapılan zulüm ve işkenceler karşısında artık dayanamayıp köylerini terk ettikleri için minareler yıkılmış, ezan sesi duyulmaz olmuş ve Allah'ın evi olan camiler ahır hâline getirilmiştir. Kısacası onların deyimiyle bu köyler artık Bulgar köyü olmuştur: Bu köyde daha önceleri ezan sesi vardı, türküler vardı. Hepsi silinip gitmiş, şu yıkık cami ayakaltı bir yer olmuş, bir tek Türk kalmamış. Bunun sebebini sormalıyız. Bunun sebebini diyecek biri yok mudur içinizde?

"Burası bir Bulgar köyüdür," dedi biri (BD, 2018, s. 99).

İnsanlar artık kendi diyarlarında rahat çıkıp gezemedikleri gibi, sınır köylerde nice isimsiz mezarlara şahit oluyor, birçok yıkık minare, terk edilmiş ev, yollara düşen insanlar görüyor ve sonunu göremedikleri bu savaşta kendilerini her ne kadar bu korkunç manzaranın bir parçası olarak görmek istemeseler de aslında tam da o manzaranın içindedirler. Bir zamanlar dağlarında bayırlarında gezdikleri, aynı sofrada yiyip içtikleri, misafir edip ağırladıkları Sırp kardeşleri, şimdi kınından çıkmış keskin bir kılıç gibi herkesi ve her şeyi elden geçiriyor:

(...) Biz zulüm görmekteyiz. Sesimizi işittiremeyiz kimseye. Bizi büyük devletler suçlayıp dururlar. Bu konaklar yağmalanmadıysa şaşmalıyız. Gayrı bizim hükmümüz geçmiyor bu topraklarda. İşte istediğimiz eşitlik budur baba. Toprağımızı huzurla ekelim, köyümüzde korkusuzca barınabilelim. Sınır köylerinde nice isimsiz mezarlara rastladım. Nice yıkık minareler, terk edilmiş evler... Yollarda göç eden insanlarımız gördüm. "Çeteciden kaçıyoruz," dediler. Nasıl hükmümüzün hâlâ geçtiği söylenir? Buralar kimlere terk edilmiştir? Aç, yorgun, bitkin bir asker, domuz çiftliklerinde beslenen ve Makedonya için yemin eden bir çeteciyle baş edilir mi? Ecnebi zabıtların kol gezdiği bu yerlerde Türklükten, sahipliğimizden söz edilebilir mi? (BD, 2018, s. 114-115).

Zabıtların bin bir güçle hatta silah arkadaşlarının ölümüne şahit olarak ele geçirdikleri çetecilerin, Rus Konsolosu'nun araya girmesiyle affedilip serbest bırakılmalarıyla bu zabıtlar, uğrunda her türlü cefaya katlandıkları mücadelelerinde yalnız ve sahipsiz olduklarını görmeye başlamıştır. Onca asker, Müslüman dökülmüştür. Her tarafta başı kolu sarılı yaralılar vardır. Rumeli'de Rum'u Bulgar'ı, Sırp'ı Karadağlısı topunu tüfeğini yığıp birleşmiştir. Oysa Üsküp, Selanik, Rumeli buralar verilemezdi, verilmemeliydi. Buralarda çocukları doğmuş, büyümüş. Toprağı ekmiş kendi elleriyle yeşertmiş, birbirlerine o kadar güvenmişler ki çocuklarını bile

birbirlerine emanet etmişlerdir. Kendi topraklarını bırakmak zorunda kalan bu insanlar, durumlarının işgalcilerin eline, vicdanına kaldığının farkındadırlar ve bu durum onlar için sadece büyük bir hayal kırıklığı ve korkudan ibarettir. Düşündükleri bu korku onları fazlasıyla haklı çıkaracaktır.

Sevinç Çokum

Kendi memleketlerini terk etmek zorunda kaldıktan sonra göç edip yollara düşen Rıfat'ın halası Sacide ve eşi Cemil'in yolunu kesen çeteciler, onlardan altın alamayınca düşünmeden Cemil'i süngü ile öldürürler ve böylece göç esnasında bu aile ilk kaybını verir. Üsküp'te bunlar yaşanırken Rumeli'de yaşayan Ali Bey ve Gülsüm Ana'nın evini de çeteciler sarmıştır. Hem de onları çok iyi tanıyan Bulgar Çeteci Mihail tarafından. Daha önce oğulları Rıfat tarafından yakalanan Mihail, şimdi intikam derdinde olduğu Rıfat'ı, anne babasından sorar. Memleket acısını yaşayan Ali Bey'in, memleketinden olmaktansa ölmeyi dilemesi ise kısa sürede gerçeğe dönüşür ve Ali Bey, Mihail'in intikamının bir parçası olarak öldürülür. Bununla birlikte romanın kırılma noktalarından olup acı gerçeği gözler önüne sermesi bakımından önemli bir

diğer nokta, yıllarca Ali Bey'in evinde çalışıp ekmeklerini yiyip hatta Rıfat'a at binmeyi öğreten Seyis Koço ve Gülsüm Ana'nın karşı karşıya geldiği bölüm de topraklarından sürülen Türklerin acı gerçeğini yansıması bakımından önemli bir detaydır. Koço:

"Buraya haberci olarak geldim," dedi Koço. "Mecburiyet ana muharebedir bu."

"Bulgar'la, Sırp'la bir olup çevirdiniz Osmanlı'yı. Yüreğiniz ferah mıdır şimdi? Canlar gitti, Ali Bey gitti, sevin Koço, bayram et! Onca yıl ekmeğini yediğin Ali Bey gitti. Haberci oldun demek. Gidip görmüşsündür konağı. Gidip görmüşsündür sofadaki kanı. Yüreğin rahat etsin.'

(...)

'Konağa vardım,' dedi Koço. 'Gözü dönmüş bir yağın asker... Yola düşseniz iyi olur. Ben size bir araba bulurum. Bulgar'ın elinden kurtarırım sizi. Lakin para lazımdır. Veresin biraz altın. Bu domuzların elinden kurtarayım sizi (BD, 2018, s. 216-217).

Her ne kadar Gülsüm Ana çıkış için Koço'ya muhtaç olduklarını kabul etmese de onlar için çıkış, yıllarca yanlarında çalışıp evlerinden biri saydıkları ve şu an kocası Ali Bey'in çizmelerini giyip pişkince karşısında duran Koço'dur. Kocasının çizmelerine dahi sahip olduğunu gören Gülsüm Ana, kızlarını ve diğer Müslümanları yaşadıklarından çok daha korkunç şeyler beklediğinin de farkındadır. Bu gerçeği gören Gülsüm Ana, özellikle kadınlara birtakım uyarılarda bulunmayı ihmal etmez:

Tez hazırlanın, dedi. Elinize birer değnek alın kızlarım. Yüzünüzü örtün. Saçınızı una bulayın. Sırtınıza birer yastık bağlansın. Rıza Hoca, Neyzen Dede ve öteki kocamışlar da

sıkıca giyinsin. Aman kızım tapuları iyi saklayın. Namaz kılınp, dualar edilsin. Ayacıklarınıza çuval parçası sarın. Onca yol yürüyeceğiz (BD, 2018, s. 219-220).

Yolda Gülsüm Ana, Gülsüm Ana'nın kızlarını ve diğer kadınları bekleyen kimileri için korkunç son, kimileri için de korkunç başlangıçlara şahitlik edecek göç maceralarında bekledikleri fazlasıyla başlarına gelir:

Askerin biri, yaklaştı. Gülsüm Ana'nın beline el attı. Çabuklukla keseyi çıkarıp arkadaşına fırlattı. Öbürü kolayca yakaladı keseyi. Sonra birisi Asiy'e'nin başındaki örtüyü çekti. Elmas küpeler parıldayıp göz aldı. Çıra yüzüne degecek kadar yakındı. Geriye çekti yüzünü. Uzandı el. Koparıp aldı küpeyi. Sonra ötekini... Yıkılıp düştü Asiy'e. Mürvet'le Ahmet çığırıp analarının üstüne kapandılar. Asker, çırayı Ahmet'in bacaklarına değırdi.

(...)

Birden Zeynep'in çığılığıyla sarsıldı. Ateşler sağından solundan hızla geçiyor. Üzerine bir dağ yıkılmış gibi Rıza hocanın. Bir an Zeynep'in sürüklenişini aydınlatıyor çıralar, sonra gizliyor kızı. Hoca doğruluyor. Koşup askerlerin arasından sıyırmaya çalışıyor kızını... (BD, 2018, s. 223-224).

Bir gerçek vardır ki Osmanlı Devleti'nden hemen bütün ayrıcalıkları elde ettikleri hâlde hep daha fazlasını isteyip daha fazlası için mücadele eden bu güçlerin milliyetçi duyguları elbette bir anda kabarıp bu birlikteliğı hazırlamadı. Bunun dünü ve Osmanlı Devleti'ne karşı hazırlıklı bugünü vardı. Bu güçlerin Osmanlı Devleti'nin karşısına dikilmeleri üzerine nihayet Türklere de bu duygular fark edilip harekete geçmiştir. Ancak yine de kardeş saydıkları bu milletlere karşı savaş vermek onlar için üzücü olmuştur. Çünkü Türklere için geçmişin bağlarını koparmak zorken, Balkanlardaki Slavlar, Osmanlı Devleti'ne karşı birliğı çok önceden sağlamışlardır. Bu fark edildiğinde ise olanlar çoktan olmuştur:

Rusya'nın nice oyunlar oynadığından habersizdik. Rahatımızdan olmayalım diye düşünürdük. Hürriyet ilan edildiğinde yine yaranamadınız o Bulgar'a, o Rum'a. Meğer daha o günlerde vatanın pazarlığı edilirmiş. Harbi kaybettikse bu sizin suçunuz değıl! Çünkü tahtayla ev kurmaya kalktın. Size bırakılan bunlardı oğul (BD, 2018, s. 263).

Rumeli'den, Üsküp'ten, Selanik'ten sırasıyla ümidini kesip İstanbul'a sığınan Gülsüm Ana ve kızları, hemen bütün akrabalarını kaybetmişlerdir (Cemil, Ali Bey, Rıza Hoca, Zeynep, Rifat). Yine de yeni bir başlangıç için içinden koparıldıkları varlıklı hayattan içine düştükleri bütün yoksulluğa rağmen hayata tutunmaya çalışırlar. Ancak Gülsüm Ana, onca uğraş ve çabaya rağmen sığındıkları devletin de çöktüğünü kızlarına kendi ölümüyle tam anlamıyla hissettirir: Bizim Diyar, Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki hâkimiyetinin sona ermesi üzerine göç etmek zorunda kalan bir ailenin yaşadıklarını, Rumeli'de başlayıp İstanbul'a uzanan hikâyesini anlatan bir romandır (Dervişoğlu, 2014, s. 93).

Buraya kadar dikkat edilirse yaşanan dramlar şu ana başlıklar altında toplanabilir:

1. Kilise ve okullarda Türk düşmanlığının körüklenmesi,
2. Siyasal çatışmalar (İttihatçılar ve Abdülhamit yanlılarının kavgaları),
3. Gayrimüslimlerin Çetecilik ve Terör faaliyetleri,
4. Türklerin İstanbul'a doğru göçe zorlanmaları,
5. Büyük devletlerin Osmanlı devleti aleyhindeki faaliyetleri,

6. Göç yolunda yaşanan acı olaylar.

2. KIRIM TÜRKLERİNİN AYAKTA KALMA MÜCADELESİNİN ROMANI: *HİLAL GÖRÜNÜNCE*

Kırım Türklerinin Ruslara karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesini anlatan *Hilal Görününce* romanının konusu şöyledir: Saygın bir kişi olan Nizam Dede, çevresi tarafından çalışkanlığı ve dürüstlüğü ile bilinir. Nizam Dede ve eşi Altın Hanım, oğlu Giray Can, gelini Şirin ve torunları ile yaşamaktadırlar. Nizam Dede'nin yeğeni Arslan Bey ise karısını kaybetmiş, yaşlı annesi ve oğlu ile yaşamaktadır. Nizam Dede'nin yeğeni Arslan Bey, tıpkı anlattığı destan kahramanları gibi savaşçı bir yapıya sahiptir. Oğlu Giray Can ise okuma-yazmaya meraklı her fırsatta ilmin bilimin önemine değinen biridir. Sık sık Kırım'ın bağımsızlığı için büyük mücadeleler vermiş olan Çorabatır ve diğer kahramanlık destanlarını anlatan Nizam Dede, bu yolla kendi çocuklarını, torunlarını ve diğer çocukları bu duygu ile büyütür ve Kırım'ın kurtuluşu için Çorabatır gibi bir kahramanın hayalini kurar. Akmescit'te büyük bir çiftlik ve geniş arazilere sahip olan Rus toprak ağası İgor Gregoroviç, Hacı İbrahim Köyü'ndeki çayırlara da sahip olmaya çalışır. Bundan haberdar olan Arslan Bey, İgor Gregoroviç'in ne denli çıkarıcı, kindar ve tehlikeli olduğunu kısa sürede anlar. Arslan Bey'in namlı bir pehlivan olduğunu duyan İgor Gregoroviç, onu evinde vereceği bir davete güreşmeye çağırır, ancak bu davet kabul görmez. Topraklarına sahip olmadığı için Şahbaz Bey'i tutuklatan İgor Gregoroviç, Arslan Bey'i daveti kabul etmesi şartıyla serbest bırakır. Bu sırada Kırım Türklerinin ümit bağladığı Osmanlı ordusu, Bahçesaray yakınındadır ve artık bütün ümit onlardadır. Nizam Dede ve yeğeni Arslan Bey, orduya yardım planları yapar. Giray Can ise eşine kahramanlığını ispat etmek isterken atıyla beraber Rus askerleri tarafından öldürülür. Bu ölümden sonra Arslan Bey ve Şirin evlendirilir. Zamanı geldiğinde de Giray Can'ın intikamı alınır. İgor Gregoroviç'in kafasındakini yapması onu tekrar Arslan Bey ile karşı karşıya getirir. Arslan Bey ile aralarında çıkan dövüşte yenilen İgor Gregoroviç, köylüleri rahat bırakması karşılığında canı bağışlanır. Sonrasında ise İgor Gregoroviç, Osmanlı'ya yardım ettiği gerekçesiyle Arslan Bey'i yakalattır ve bir daha Arslan Bey'den haber alınmaz. Nizam Dede ise seyre daldığı torunlarının düşünde büyüdüğünü ve Kırım'ın bağımsızlık mücadelesini artık onların verdiğini görür.

Çokum'un tarihî romanlarından olan ve gerek yurt gerek de millet sevgisinin ön planda tutulduğu *Hilal Görününce* romanının temelinde 1853-1856 Kırım Savaşı'nın yaşandığı yıllar yer almaktadır. Kırım Türklerinin karşı karşıya kaldığı zulüm, Nizam Dede ve çevresi ile bir Rus toprak ağası olan İgor Gregoroviç etrafında gelişen olaylar etrafında anlatılır. Aynı zamanda bir tarih sahnesini de gözler önüne sermektedir. Bu tarih sahnesi Kırım Savaşı esnasında Kırım Türklerinden çok sayıda kişinin öldürülmesi, binlerce kişinin vatanını terk etmesi, bu terk ediş sırasında çoğu kişinin ölmesi, tamamen boşaltılan köyler, cami ve türbelere yapılan saygısızlıklar, insanlara yapılan işkenceler, zorla elde edilmeye çalışılan topraklar vb. durumları göstermesi bakımından önemlidir:

Ey mübarek taş! Ben beşikteyken Moskof hile ile Kırım'a el koydu. Nice insan kılıçtan geçirildi. Kanları sel gibi aktı. Nicesinin malı mülkü elinden alındı. Nicesi sürüldü. Kâğıttaki vaatler tutulmadı. Kırım'a esaret zinciri vuruldu. Şu kadar yıl geçti, o zinciri kıramadık. Ey taş, bütün bunlar olanda, niye çatlayıp parça parça olmadın? Atalarımın

kurduğu camiler de kiliseye çevrildi. Birçoğunun kurşunları sökülüp çarşı pazar satıldı. Şimaldeki bozkırdan, cenuptaki dağlardan ve kıyılardan bir sürü insan kalkıp gitti. Gidenlerin bir bölümü denizde boğulup kimisi de açlıktan, yokluktan can verdi. Bütün bunlar olanda niye kahırlanmadın, niye yanmadın. Ses ver ey yada taşı! (HG, 2017, s. 158).

Yukarıda da belirtildiği gibi Kırım Türkleri, anayurtlarından zorunlu göçe tabi tutulup kendi vatanlarında azınlık duruma düşmüş bir millettir. Bu durum öz topraklarında azınlık duruma düşen Kırım Türklerinin bir gün yeniden bağımsız olacakları günün hayalini kurmalarına sebep olur. *Hilal Görününce* de böyle bir hayalin gerçekleşmesi üzerine kurulmuştur: Kırım Tatarları hicrete zorlandı. Kimim kimsem kalmadı burda. Gidecektim, gidemedim. Geçmişten kopamadım. Cedlerimizin ruhları yakama yapıştı (HG, 2017, s. 55).

Eserin bütününe hâkim olan Rus egemenliğinden kurtulup bağımsız olma isteği, kadın-erkek, genç-yaşlı hemen her fırsatta herkes tarafından (Nizam Dede, Şirin, Zehra Ana, Seyyit Ali Çavuş, Arslan Bey) yinelenmektedir. Çünkü yaşanan sorun onlar için bir günün sorunu değildir. Bu insanlar artık çektikleri hasretin son bulup öz topraklarında özgür olma peşindedir ve verdikleri bütün mücadele tamamen buna yöneliktir: (...) Şu gördüğünüz ihtiyar, gözünü açtığından beri Kırım'ın kurtulacağı günü bekler. Bekler de milleti gaflette ve uykuda görüp yüreğindeki od bir türlü sönmez (HG, 2017, s. 76).

Yetmiş yaşını geçkin Nizam Dede'nin her fırsatta oğluna, yeğenine, torunlarına, köyün çocuklarına anlattığı kahramanlık destanları sebepsiz değildir. Ona göre Kırım'dan Çorabatır gibi bir kahraman çıkacak ve yıllardır hasretini çektikleri bağımsızlığa onları kavuşturacaktır. Nizam Dede gibi gelini Şirin de onları kurtaracak olan kahramanın bir gün geleceğini hayal eder ve ona göre o kahraman neden kocası Giray Can olmasın:

(...) "Babanın maksadı başka. Senden büyük işler bekliyor. Senin bir Çorabatır olmanı istiyor

(...) "Çorabatır mı? Babam hâlâ hayal kurmaktan vazgeçmedi."

"İstemez misin Giray Bey? Çarların karışmadığı ve Rus ayağının girmediği bir Kırım'ı hiç hayal etmedin mi?"

Şirin bunları söylerken başını bir yana eğmiş, Nurdevlet'in beşiğini sallıyordu. Şirin'in bu boyun büküşü o an öz topraklarında bir esir gibi yaşadıklarını anlatıyordu (HG, 2017, s. 26).

Bir savaşın öz toprağında bağımsızlık mücadelesi veren insanlar üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemli olan "*Hilal Görününce*", görünürde sadece bir adamın ve bu adamın çevresi ile Rus İgor Gregoroviç'in ekseninde gelişen olaylarmış gibi görünse de, gerçekte Nizam Dede ve ailesi bütün Kırım halkını, İgor Gregoroviç ise Rus güçlerini ve Kırım Türkleri üzerindeki hâkimiyeti temsil etmektedir. Bu durum ile ilgili İnci Enginün'ün ifadesi de dikkate değerdir:

Bu eserde tarlaları ve insanları kısaca her şeyi alan zalim Rus gospodin çok insafsız dış şartların sembolüdür. (...) Eserde Arslan Bey ile İgor Gregoroviç mücadelesi köklü düşmanlığın bulunduğu bölgede bir güç gösterisiyle devam etmiş olsa da, bu gösteri fertler arasında kalmamıştır. Rusların hâkimiyeti dolayısıyla Türklerin aleyhine gelişmiştir. Arslan Bey'in tuzağa düşürülmesiyle de şahıslar arasındaki mücadele biter.

Romadaki karakterler, çok canlı ve yaşanan hayat içinde tasvir edilmişlerdir (Enginün, 2000, s. 316).

Roman boyunca hemen hemen bütün roman kahramanlarının ağzından Rus hâkimiyetinin verdiği rahatsızlık dile getirilir, ancak bu rahatsızlığa karşı birliğin verdiği bir direniş görülmemektedir. Sık sık vurgulanan "kendi öz toprağımızdayız" ifadesine rağmen Rus ve Rus hâkimiyetine karşılık çekingen ve baş edememe durumu okuyucuya hissettirilir: Şurda bir manga askeriz, dedi çavuş. Onlarla baş edebilir miyiz? Toplarını üzerimize çevirirlerse oracıkta ruhumuzu teslim eder, bir halt yiyemeyiz (HG, 2017, s. 223) şeklindeki ifadeler roman boyunca tekrarlanmaktadır.

Nizam Dede de çevresindeki insanlar da evlerinden sahip oldukları diğer mallara kadar hiçbir şeye tam anlamıyla sahip olmadıklarının ve Rus güçlerinden destek alan herhangi biri, istediği takdirde gücünü kullanarak pekâlâ başkasının malına sahip olabileceğinin farkındadırlar. Kendisine ait olan çayırı İgor Gregoroviç'e vermek istemeyen Şahbaz Bey, toprağına sahip çıkmak için İgor Gregoroviç'in kapısına dayanıp hakkını aramak ister. Fakat sırtını çara dayayan ve bunun için güveni tam olan Gregoroviç, değil toprak sahibi olmak hâlâ Kırım'da yaşıyor olmalarını dahi lütuf saydığı için Şahbaz Bey'i tutuklatır. Şahbaz Bey'i kurtarmak için uğraşan Nizam Dede ve ailesi, söz konusu kendileri yani Kırım Türkleri olduğunda ne hukukun ne de adaletin işlemeyeceğinin hatta buldukları topraklarda tek Türk'ün bırakılmamaya çalışıldığının da farkındadırlar:

Şu Kırım'da mahkeme kapılarından haklarını alıp da dönen biri var mı, işittin mi? (HG, 2017, s. 149).

Şikâyetimizi hükümete bildirelim.

Nizam Dede acı acı güldü.

"Dinlemezler", dedi. "Onların maksadı, böyle bahanelerle bizi Kırım'dan sürmek."

Giray directti.

"Hakkımızı usulünce arayalım."

Kırım'da usul mü kaldı? Hangi usulden kanundan bahsedersin? Yaz, peki. dâhiliye, adliye nazırlarına da yaz. Hepsine birer istida yaz. Bakalım elinden tutacaklar mı! (HG, 2017, s. 149).

"Mahkeme", dedi. "O mahkeme dediğin şey Tatar köylüsünü hiçbir zaman haklı çıkartmaz" (HG, 2017, s. 153).

Bulduğu bölgede gerek toprak gerek de insanlar üzerinde hâkimiyetini sağlayan İgor Gregoroviç'in kendisine karşı gelebilecek hiç kimseye tahammülü yoktur, özellikle bir Kırım Türküne. Çünkü İgor Gregoroviç nezdinde Rusya'ya göre bu topraklar üzerinde Kırım Türklerinin bir hayat kurmalarına izin vermek bile lütuftur:

Şu Şahbaz Bey keyfini iyice kaçırmıştı. Kendi köylüsünü istediği gibi alıp satabildiği hâlde, bir "Tatar" köylüsü hâlâ hürriyeti ve toprağı için karşısına dikilebiliyordu. Soylarını tüketemedik (HG, 2017, s. 151).

Olur olmaz nedenlerle, bahanelerle götürülen köylülerin çaresizliği sadece toprakları değildir. Bununla birlikte köylülerden zorla alınan haraç da artık köylünün baş edemediği sorunlardandır. Yine baş edilemeyen İgor Gregoroviç kızına göz diktiği Halim

Can'dan olumlu cevap alamayınca resmen canavarlaşır ve istediğini elde edemeyen bir gaddarlıkla verebildiği her türlü zararı verir:

Sebep mi? Bir adamı buradan kovmak için sebep mi arıyorsunuz? Haraç istendi. Vermeyince süre süre götürdüler. Dinle oğul, sözüm bitmedi. Şahbaz Bey'le buradakiler şahittir. Gregoroviç denen pomeşçik benim kızıma da kanca takmıştır. Muharebeden önce başımıza bela kesildi. Harp bitince yeniden karşımıza dikildi. Benimle pazarlığa oturmak istedi. "Eğer kızını bana verirsen seni bey gibi yaşatırım" dedi. "Eskisi gibi bir mirza olur çıkarsın. Hayvan dersen sayısı belli değil; tarla desen gez gez bitmez. Gel, güzellikle razı ol da ahir ömründe biraz yüzün gülsün." İşte böyle dedi. Razı olmadım. "Sen gibi bir kâfire kızımı vermem. Beni çar yapıp tahta oturtsan razı değilim," dedim. Bunun üzerine Gregoroviç işi zorbalığa döktü. Çaresiz kızımı evden uzaklaştırdım. Gregoroviç bu sefer kossakları üzerime saldı. Geçende ilmiği boynuma geçirdiler. Atlarına bağlayıp yerlerde sürüklediler (HG, 2017, s. 354).

Her şeyleriyle yok edilmek istenen Rus egemenliğindeki Kırım Türklerine yapılmak istenen sadece topraklarının elde edilmesi, onlardan haraç alınması veya adaletsiz davranılması değildir. Amaç ruhları dahi her şeyleriyle bu insanların ele geçirilmek istenmeleri hatta yok edilmelerini sağlamaktır. Öz topraklarında yaşayan bu insanlar, topraklarına olan bağlılıklarıyla, dilleri, kahramanlık destanları, gelenek-görenekleriyle ayakta durmaya çalışırken yıllarca kendi değerlerini yansıtan Kırım şehir isimlerinin bile değiştirildiğine şahit olmuşlardır. Artık Akmesit Simferepol, Eski Kırım Şehri Levkapol, Gözleve Evpatorya, Akyar ise Sivastopol'dur.

Bağımsızlık uğruna her türlü mücadeleye hazır olan Nizam Dede ve ailesi, Osmanlı'ya her türlü yardımı yapmaya hazırdır, yeter ki ümit bağladıkları Osmanlı gelip onları kurtaran güç, özlemi duyulan, hayali kurulan Çorabatır olsun. Nizam Dede, zaten torunlarını çocuklarını destanlarla büyütürken bugünlere hazırlamıştı. Ancak her fırsatta Osmanlı'nın gelip onları kurtarmasını bekleyen bu insanların ne yazık ki kendilerine güvenleri yoktur: Muharebeye mi katılacağız yoksa? Buna gücümüz yeter mi? Rusiye zaten bizi buralardan atmak için bahane arar. Üstüne yürürsek Kırım'da tek kişi bırakmaz (HG, 2017, s. 204).

Bu ve bunun gibi ifadeler birçok yerde geçmektedir. Oysa her fırsatta kendilerine yapılan zulmü dile getirip bir kurtarıcı bekleyen bu insanlardan beklenen duruş elbette bu değildir. Onlardan beklenen, kendilerini yok etmeye çalışan güçlere karşı sonuna kadar mücadelelerini kendilerinin vermesidir: (...) Niyeti bizi Kırım'dan söküp atmak... İki kade bir kossakları üzerimize salar. 10 rubleden 50 rubleye kadar rüşvet alırlar. Vermedin mi yandın ağa... Parayı vermeyeni sürüp bastırığa tıklarlar. Toprağını, hayvanını elinden alırlar. Benimle Akmesit'e gel de yapılan zulmü bir de köylülerden dinle (HG, 2017, s. 350).

Roman bütününe hâkim olup hissettirilen konulardan biri de Kırım Türkleriyle Osmanlı Türklerinin birbirinden ayrı düşmelerinden kaynaklı herkeste görülen üzüntülü ruh hâlidir. Çünkü bu iki topluluk yıllarca birbirlerine hasret kalmış, Rus engeli yüzünden bir türlü kavuşamamıştır:

Zehra Ana, "Ah, bu Kaynarca," derdi. "Osmanlı'yla bağımızı kopardı. Bizi bir başımıza koydu. Onlar da Türk biz de Türk'üz. Neden bizim adımız Tatar kondu? Nice Kırım Türk'ü, yalanı hakikat diye kabul edip aldandı. Kırım'ın istiklali, Osmanlı'nın buralardan çekip gitmesine bağlıdır diye aramıza fitne soktular! Şimdi müstakil miyiz Giray Can?

Osmanlı, gemilerini, kadıaskerini, sancakbeyini buralardan çekeli kaç yıl geçti bilemem. Biz dünyada yokmuşuz. Babam anlatırdı. O gideli Kırım'ı ilhak etti. Önce bir başına bıraktı, yalnız kodu. Sonra içimize fesat soktu. İlim yuvalarına el attı, bilgisizliği bilgi diye yaydı. Ondan sonra da saldatını üstümüze saldı (HG, 2017, s. 45).

Yıllarca çekilen hasretle Nizam Dede, mağarada demir eritip bıçak ve hançer yaparak, Arslan Bey Osmanlı ordusuna kılavuzluk ederek, Giray Can Osmanlı ordusuna yardım ettiği gerekçesiyle Ruslar tarafından aranan Yakup'un ailesine yardım ederek, Şirin ise eşini yüreklendirip ümit ederek bu ayrılığı sonlandırmak için çalışır.

Hilal Görününce romanı, Ruslarla iç içe yaşayan Kırım Türklerinin kendi benlik ve kimliklerini koruma mücadelelerinin resmidir denilebilir.

Yukarıda üzerinde durulan sorunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Kırım Savaşı'nın kaybedilmesiyle Türkler aleyhine bütün dengelerin değişmesi,
2. Kırım Türklerinin Ruslar karşısında azınlık durumuna düşmeleri,
3. Kırım Türklerinin zorunlu göçe tabi tutularak yurtlarında sürülmeleri,
4. Giriştikleri özgürlük mücadelesinin yenilgiyle sonuçlanması,
5. Kırım Türklerinin topraklarının Ruslar tarafından zorla ellerinden alınması (mülkiyet sorunu)
6. Osmanlı'nın bir gün gelip onları kurtarmasını beklemek ve kendine güvensizlik,
7. Kırım Türklerine uygulanan adaletsizlik ve hukuk dışı uygulamalar,
8. Kırım Türklerinin kimlik, dil ve kültürlerinin yok edilmesi faaliyetleri vs...

3. BİR KIRIM HANININ HAZİN AŞK HİKÂYESİNİN ROMANI: GÖZYAŞI ÇEŞMESİ - KIRIM'DA SON DÜĞÜN

Kırım Giray Han ile sevdiği kadın Dilara Bikeç'in efsanevî aşklarının Kırım'dan Rumeli'ye uzanan hikâyelerinin işlendiği *Gözyaşı Çeşmesi* romanının konusu şöyledir: Kırklı yaşlarının başında olan Kırım Giray Han, eşini kaybetmiş iki çocuklu bir baba, bütün varlığını topraklarını korumaya adanmış bir handır. Kırım Giray Han, misafir olarak kaldığı obada, Maria adlı genç bir kıza âşık olur. Uzun süre aklından çıkaramadığı bu kıızı payitaht olan Bahçesaray'a getirtir. Büyük bir sabır sonunda Maria'nın da kendisini sevdiği anlaşılınca evlenirler. Büyük bir mutluluk içinde olan Han, Dilara adını verdiği Mariasının hamile olduğu haberini de alınca mutluluğu erişilmez bir hâle gelir. Han'ın saray dışı işlerini halletmek için dışarıda olduğu bir gün, evde kadınlar arasında yapılan eğlence sırasında Han'ın gözdelelerinden Zarema, Maria'ya olan kıskançlığından helvasına zehir koyarak bebeğini düşürüp daha sonra onun da ölmesine sebep olur. Yaptıkları ortaya çıkan Zarema, her zaman çizmesinde bulundurduğu hançeri karın boşluğuna saplayarak ölür. Eşini kaybetmenin verdiği üzüntü ile işlerinin üstesinden gelemeyeceği düşünülen Han, Rodos'a gönderilir. Babiâli'nin Rusya'ya savaş ilan etmesi üzerine yerine getirilen amcazadesi Maksut Han, görevinden azledilip yerine Kırım Giray Han getirilir. Bu savaştan büyük bir zafer ve ganimet ile dönen Han, zaferin verdiği sarhoşlukla uzun süre dinlenmez ve güçsüz düşer. Han'ın rahatsızlanmasını fırsat bilen Hekim Siropolo, hastalığa çareler arıyor görüntüsüyle saraya sık sık girip çıkmaya başlar ve neticede de Han'a içirdiği sözde ilaçlarla Han'ın ölümüne sebep olur. Roman böylece trajik bir sonla biter.

Gözyaşı Çeşmesi 18. yüzyıl (1760-1769) Kırım Hanlığı zamanını ele almakla birlikte bir yandan da Kırım Giray Han'ın tarih hocası Samur Bilge ile aralarında geçen diyaloglar sayesinde geniş bir tarih bilgisi de vermektedir. Baş figür Kırım Giray Han tarihî bir kişiliktir, fakat eserde merkezî kişi hâlinde olan Kırım Giray Han'ın hüküm sürdüğü yıllar, sürükleyici bir aşk macerası etrafında kurgunun da etkisiyle daha da çarpıcı bir şekilde ortaya konmuştur. Yazar, eserinde tarihî bir kişilik olduğu bilinen Kırım Giray Han'a, bambaşka bir kişilik kazandırmanın yanı sıra hemen her özelliğini açıkça ortaya koyup bir handan ziyade mücadelesini elden bırakmayan kalbi kırık bir insan olarak okuyucuyu etkisi altına almıştır

Olayların bir aşk merkezinde işlendiği eserde, okuyucunun birçok tarihî kişi ve olaya da şahitlik etmesi sağlanmıştır. Kırım Hanlığı'nın kurucusu sayılan Hacı Giray Han'dan, Bora Gazi Han, Kaplan Giray Han, Mengli Giray Han, Selim Giray Han, Devlet Giray Han'a, yine Prut Savaşı, Kırım Giray Han önderliğinde Ruslara karşı yapılan savaş (1769) vb. tarihî kişi ve olayların da gerçekçi bir çizgide kaleme alındığı dikkat çeken noktalardandır. Bu bağlamda diğer bir konu ise başlangıcından beri Rusya ve Kırım Hanlığı'nın tarihi de açık bir şekilde resmedilmiştir. Bu resimde yine Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yaklaşımı, Rusya ile arasındaki dengeyi sağlama çabası gibi konuları göstermesi bakımından da önemlidir. Bu tarihî gerçeklikler beraberinde bir noktayı daha aydınlatmaktadır. Oba ve kabileler ile kurulan ilişkiler, Kırım Hanlığı ve bu kabileler arasındaki güven bağı, Karaçi Beyleri, Nogay Kabileleri, Yedisan Kabilesi gibi oba ve kabilelerin yaşayış tarzları da verilen bilgiler arasındadır.

*Bizim Diyar ve Hilal Görününce'*de ısrarla yinelenen ve hemen bütün roman kahramanlarının hasretle andıkları "öz toprak" ifadesi bu eserde de sık sık vurgulanır:

(...) Memleketini yönetenler arasında bir öfkesini tutamayanlar yenilirler, bir de öz toprağına yabancı olanlar... (GÇ, 2016, s. 35).

Her fırsatta önemine değinilen su (nehir, göl, deniz), toprak, toprağına yerleşip ona sahip çıkılması da üzerinde durulan konular arasındadır. Çünkü bu yolla Rusya'ya karşı topraklarını korumak daha kolay olacaktır. Bunun haksız bir endişe olmadığı kronolojik olarak daha ileri bir tarihin gerçeklerini yansıtan *Bizim Diyar ve Hilal Görününce'*de ne denli acımasız yaptırımlara sebep olduğu açıkça ortaya konmuştur:

(...) Hayvancılık yaylaya gerek ama ovaya da ekicilik gerek. Ondandır ki biz yukarı illerden hububat ekimine geniş yer vermeliyiz. Bizim atlı göçebelerin geleneğı bozulsun demiyorum, ancak yerleşken insanlarımız da ovasına, bozkırına sahip çıksın ki böylece Rusya'ya karşı toprağı savunabilsin... (GÇ, 2016, s. 47).

Çok sık atalarından, dedelerinden ve onların yaptıkları kahramanlıklardan söz eden Kırım Giray Han, yine bu tarih gerçekleri sayesinde Rus güçleri tarafından uğranılan birtakım haksızlık ve telafi edilmez olumsuzlukları da hatırlatma konusunda fırsat bulur: Dedem Gazi Selim Giray'ın kurduğu kıymetli kütüphane Rus istilasında ateşe verilmişti anlatırım hep; kitapların neredeyse tamamı kül olmuştu (GÇ, 2016, s. 48).

Hilal Görününce'de sık sık değinilen ve özellikle Nizam Dede'yi duygulandıran yer isimlerinin değiştirilip Kırım Türklerinin izlerinin yok edilmeye çalışılması *Gözyaşı Çeşmesi'*nde de vurgulanan noktalardandır: "Dinyeper ve Dinyester boylarında. Bana der ki Özü Nehri, Turla

Nehri diyeceksin!" doğrudur, bu isimler bize daha yakın olduğundan böyle söylenmesini ister (GÇ, 2016, s. 64).

Ruslara hükmeden bir hanlıkken, oba beyleri arasına düşen ikililikler, bazılarının Astrahan'ın kaybedilmesine neden olup oradan Rusya'ya bir kapının açılmasına sebep olması, Kabartay Çerkesleri Rusya'ya karşı Kırım'ı destekleyecekleri yerde başa buyrukluğu seçip Kaplan Giray'ı tanımamaları gibi başlangıçta küçümsenecek etkenler, zamanla Rusya'nın onlara karşı büyüyüp onları kendi boyunduruğu altına alma noktasına kadar gelir. Yukarıda sıralanan etkenler basit gibi görünse de bu eserin kurgusu içinde sonunda bir hanlığın yok oluşuna kadar sebep olur.

Kırım'ın Osmanlı'nın bir parçası hâline geldiği ve bazı savaşları Kırım'ın yardımıyla gerçekleştirdiği vurgusu dikkate değer bir noktadır. Aslında eser baştan sona özellikle tarihî noktaların anlatıldığı kısımlarda Kırım Hanlığı ve bununla bağlantılı olarak Osmanlı Devleti ile ilişkileri de anlatılır. Osmanlı - Kırım - Rusya üçlüsünün siyasi ilişkileri de eserde dikkat çekecek derecede ayrıntılı bir şekilde işlenir. Bu ilişkiye göre Rusya, Kırım'ı yok sayarak Osmanlı ile Osmanlı Kırım'ı yok sayarak Rusya ile doğrudan bir ilişki kurmak yerine merkezde yer alan Kırım'a danışarak siyasi ilişkileri yürütmektedir. Bu siyasi ilişkide en çok dikkat çeken nokta ise Osmanlı'nın Kırım'a karşı takındığı güvensiz tavır ve bu tavrın beraberinde getirdiği Kırım Giray Han'ın gücünü özgür bir şekilde ispat etme çabasıdır:

Hanın azledilip Rodos'a gönderilmesi kendisi için şaşılacak bir olay sayılmazdı; çünkü bunu bekliyordu. Zira Kırım tarihini çok iyi bilen Han, büyüklerinden şöyle işitmişti; Osmanlı, kendisine destek verecek ve yanında düşmana karşı savaşacak olan Kırım Hanlığı'nın başında his hayatı karışık olmayan, aklına estiğini yapmayan ve İstanbul'u dinleyen birini görmek isterdi. Kırım Giray bilgili iyi yetişmiş, uzak görüşlü, savaş tekniklerini çok iyi bilen bir idareci olmakla birlikte şu sıra Rusya'ya karşı sertleşmeye başlamıştı. Osmanlı'nın bu konuda istekli görünmediğini bilse de... Tatar tüccarları Lehlerin saldırılarına uğruyor diye neredeyse Lehistan' a savaş açacak duruma gelmişti. Hatta ordusuyla Kavuşan'a kadar gitmiş, Lehistan anlaşmak isteyip tazminat ödemeye razı gelince seferden vazgeçmişti. Yani "Bu benim meselem; Osmanlı'yı ilgilendirmez!" demek istemişti (GÇ, 2016, s. 397).

Gerekmedikçe olası bir savaşa karşı olan Kırım Giray Han'ın öncelikli amacının toprak bütünlüğünü korumak olduğu her fırsatta yinelediği bir konudur. Bununla birlikte kendisine veya insanlarına karşı herhangi bir adaletsizliğe, haksızlığa asla göz yummadığı ve yummayacağı da yine hem kendisinin söylediği hem uyguladığı bir yoldur. Özellikle toprak bütünlüğünü koruma konusunda hassas olan Kırım Giray Han, bu konuda her türlü sorumluluğu da üstlenmekle birlikte geçmişin acı tecrübelerini de hiçbir zaman göz ardı etmez:

Hele Podolya'nın Karlofça Antlaşması'yla elden çıkmasının ardından yine böyle sonbahar günlerinde beylerbeyi ve diğer üst görevlilerle birlikte Türk ailelerinin büyük kafiler hâlinde yollara dökülüşlerini iç yakan tablolarla anlattığında Kırım Giray kaç kez yanan gözlerinden gözyaşlarını durup durup içine attı (GÇ, 2016, s. 24).

Bu eser her ne kadar güçlü bir aşkın romanı olsa da bu romanda da yukarıda gördüğümüz benzer sorunları yansıttığı görülmektedir:

1. Kırım Hanlığı – Osmanlı Devleti – Rusya mücadelesi,

2. Kırım hanlığının topraklarını koruma ve sahip olma mücadelesi (Han'ın Maria'ya aşkı belki de bu mücadelenin sembolüdür.)
3. Türk Kimliği ve kültürünü koruma mücadelesi (Yer isimlerinin değiştirilmesi gibi...) vs...

SONUÇ

Konu itibariyle incelenmeye alınan bu üç esere bakıldığında yazarın ciddi bir tarih incelemesi yaptığı açıktır. *Bizim Diyar* ile Balkan Savaşları, *Hilal Görününce* ile 1853-1856 Kırım Savaşı, *Gözyaşı Çeşmesi* ile de Kırım Hanlığı'nın 1760-1769 yıllarının tarihî gerçeklerine dayanarak Çokum'un bu eserleri ortaya koyduğu görülebilir. Bu eserlere bakıldığında kurgunun gerçek bir tarihe dayandığı ve yazarın tarih karşısındaki tavrının da bu gerçekliğin dışına çıkmadığı görülür. Bunun sebebi elbette yukarıda da tanımı verildiği üzere incelenmeye alınan eserlerin tarihî roman özelliği taşıyor olmalarıdır. Eserlerde tarihî kişi ve olaylar yerlerini korumakla birlikte yazar, kurgu dünyasına özgür iradesiyle gerekli gördüğü her türlü müdahaleyi yapmıştır. Kısacası yazar, resmî yani yazılı tarihe bağlı kalmakla birlikte kurgu tekniği ile var olan tarihî kişilik ve olayları daha zengin bir duruma getirmiştir.

İncelemeye dâhil edilen eserler kronolojik olarak ele alındığında üç eserde de -özellikle *Bizim Diyar* ve *Hilal Görününce*- Kırım Türkleriyle ilgili genellikle acı tecrübeler göze çarpmaktadır. Öz toprağına sahip çıkma, bu uğurda mücadeleler verme, mücadelenin beraberinde getirdiği haksızlıklar, savaşlar, isyanlar, yağmalamalar, öksüz-yetim kalan çocuklar, yıkılan camiler, tecavüzler ve sonunda sığıdırılmadıkları öz be öz toprağından kopuş...

Kaderiyle oynanmış bir millet olan Kırım Türkleri, her şeye rağmen yaşam mücadelelerini bırakmayıp uğruna yaşamaya degecek bir sebep bulmuşlardır. *Bizim Diyar*'da oradan oraya savrulan, topraklarından göç ederek bütün ölümlere, eziyetlere, acılara rağmen sevdiklerinin sadece isimlerini yaşatarak tutunacak bir dal bulan Gülsüm Ana'nın kızları, *Hilal Görününce*'de bütün roman kişilerinin hayalini süsleyen, onları Rus boyunduruğından kurtarıp eskisi gibi bağımsız bir Kırım'a kavuşturacak olan bir Çorabatır'ın hayali ve bu uğurda Nizam Dede'nin oğlunu kaybetmesi, yeğeninden bir daha haber alamaması ve en nihayetinde yine de bir gün torunlarından birinin bütün Kırım halkını kurtaracak hayalini kurması... *Gözyaşı Çeşmesi* ile tarih gerçekleri ışığında korunmaya çalışılan topraklar gibi birçok gerçeği yazar, gerçekçi tavrını elden bırakmadan etkileyici bir kurguyla sunmuştur.

Böylece bu romanlar ile denilebilir ki Sevinç Çokum, Kırım ve Balkan Türklerinin tarihini, bu tarih ışığında zorlu yaşam koşullarını, acıları, anavatanlarında maruz kaldıkları her türlü güçlüğü titiz bir emekle ile işlemiştir.

KAYNAKÇA

- Akgün, Atıf (2015). *Edebiyatımızda Göç ve Göçmen Edebiyatları Üzerine Bir Değerlendirme*, Göç Dergisi, S. 1, s. 69-84.
- Aytaç, Gürsel (2016). *Çağdaş Türk Romanı Üzerine İncelemeler*. Ankara: DoğuBatı Yayınları.
- Çetin, Nurullah (2011). *Roman Çözümleme Yöntemi*. Ankara: Öncü Yayınları.
- Çetişli, İsmail ve diğerleri. (2007). *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Çokum, Sevinç (2011). *Hilal Görününce*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çokum, Sevinç (2016). *Gözyaşı Çeşmesi*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Çokum, Sevinç (2018). *Bizim Diyar*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Dervişoğlu, Efnan (2014). *Yitirilmiş Toprakların İçimizdeki İzi: "Bizim Diyar"*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, S. 35, s. 79-94.
- Enginün, İnci (2000). *Araştırmalar ve Belgeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Korkmaz, Ramazan (2016). *Yeni Türk Edebiyatı 1839-2000*. Ankara: Grafiker Yayınları.

KISALTMALAR

BD: Bizim Diyar

HG: Hilal Görününce

GÇ: Gözyaşı Çeşmesi

BATI

EDEBİYATINDA AKIMLAR

editör
OKTAY YİVLİ

HATİCE FIRAT
YASEMİN MUMCU
OKTAY YİVLİ
OĞUZHAN KARABURGU
BERNA AKYÜZ SİZGEN
NİLÜFER İLHAN

ÜMMÜHAN TOPÇU
SEFA YÜCE
HANİFİ ASLAN
METİN AKYÜZ
MEHMET SÜMER
YAKUP ÖZTÜRK

Prof. Dr. Önder Göçgün

TİYATRO DENEN HAYAT SAHNESİ

PROF. DR. ÖNDER GÖÇGÜN

Türk Tasavvuf Şiiri

AÇIKLAMALI VE YORUMLU ÖRNEKLERLE

MODERN TÜRK EDEBİYATI

editör
OKTAY YİVLİ

MUHARREM DAYANÇ
OKTAY YİVLİ
MACİT BALIK
MAHMUT BABACAN
SEVİM ŞERMET

YASEMİN MUMCU
BEDİA KOÇAKOĞLU
NİLÜFER İLHAN
MAKSUT YİĞİTBAŞ
SELAMİ ALAN

